

Les confraries i germandats de treballadors del camp de Catalunya a través de l'*Expediente general de cofradías* (1769-1784)

Héctor López-Silva

Investigador independent

REBUT: 6 D'ABRIL DE 2022 - ACCEPTAT: 16 DE MAIG DE 2022

RESUM

El 1769 Pedro Rodríguez de Campomanes inicià un procés reformista que anava destinat a, en primer terme, conèixer el total de confraries, gremis i germandats existents als territoris peninsulars de la monarquia espanyola i que culminà, el 1784, amb una reial ordre que suprimia bona part d'aquests col·lectius, a partir dels informes que es reberen, remesos a l'autoritat central per part de les autoritats civils locals. L'Archivo Histórico Nacional (AHN) conserva els informes tramesos pels corregidors destinats a Catalunya. Aquests informes han estat la base sobre la qual hem treballat per detectar la presència de confraternitats en què s'agrupessin llauradors, jornalers i altres oficis vinculats amb el treball del camp, per veure quines eren les seves advocacions, quines festivitats organitzaven i quins eren els seus mecanismes de finançament.

PARAULES CLAU: Catalunya, pagesia, època moderna, Pedro Rodríguez de Campomanes, confraria, advocació, festivitat.

Correspondència: Héctor López Silva. C/ Frank Marshall, 40-42, 4t 1r. 08304 Mataró.

The confraternities and brotherhoods of Catalan farm workers in the *Expediente general de cofradías* (1769-1784)

ABSTRACT

In 1769 Pedro Rodríguez de Campomanes began a reform program which sought to determine the precise number of confraternities, guilds, and brotherhoods that existed in the Peninsular territories of the Spanish monarchy and which culminated in 1784 with a Royal Order that suppressed a good deal of such organizations based on the inquiries that local authorities sent back to the central government. These inquiries are conserved today in the Archivo Histórico Nacional (AHN), or National Historical Archive, and those that were submitted by the Catalan authorities are the ones we have used to carry out our study, which is focused on the corporations formed by farm workers and laborers. Once we completed this process, we went on to determine their patron saints, the type of festivities that they held, and how they financed these festivities and their daily activities.

KEYWORDS: Catalonia, farmers, early modern history, Pedro Rodríguez de Campomanes, confraternity, patron saints, festivity.

Las cofradías y hermandades de trabajadores del campo de Cataluña a través del *Expediente general de cofradías* (1769-1784)

RESUMEN

En 1769 Pedro Rodríguez de Campomanes inició un proceso reformista que estaba destinado, en primer lugar, a dar a conocer el número total de cofradías, gremios y hermandades que existían en los territorios peninsulares de la monarquía española y que culminó, en 1784, con una real orden que suprimía buena parte de esos colectivos, a partir de los informes que recibieron, remitidos a la autoridad central por parte de las autoridades civiles locales. El Archivo Histórico Nacional (AHN) conserva los informes remitidos por los corregidores destinados en Cataluña. Estos informes han sido la base sobre la cual hemos trabajado para detectar la presencia de confraternidades en las cuales se agrupasen labradores, jornaleros y otros oficios vinculados con el trabajo agrario, para ver cuántas

les eran las principales advocaciones, qué festividades organizaban y los mecanismos de financiación de que gozaban.

PALABRAS CLAVE: Cataluña, labradors, época moderna, Pedro Rodríguez de Campomanes, cofradía, advocación, festividad.

1. Introducció

El 22 de febrer de 1769 s'iniciava un procés que conclouria el 1784 amb la reforma, supressió o extinció de les confraries i germandats arreu del territori de la monarquia espanyola. Fruit d'aquest procés, aparegué el conegut *Expediente general de cofradías*, on es recollien, població per població, el nombre de confraries existents, sota quin ofici i sota quina advocació es trobaven, així com els ingressos i dispendis.

Així, s'inicià el procés de reforma d'unes entitats, les confraries, on hom, tant homes com dones, s'havia unit de manera voluntària, tot seguint unes normes acordades entre els membres i sota l'advocació d'un sant o santa particulars. Tal volta no eren exclusivament entitats destinades a l'esfera religiosa, ja que les confraries també eren l'espai on hom duia a terme relacions socials basades en dos puntals: la fraternitat i la caritat que hi devia haver entre els membres que les conformaven. Amb el temps, el nombre de confraries va anar augmentant, especialment al llarg del segle XVII, fins a arribar a les més de vint-i-cinc mil que hi havia quan s'inicià l'*Expediente general de cofradías* (Alavedra Bosch, 2004, p. 173-174).

Un dels primers estudis a centrar-se en l'*Expediente general de cofradías* fou el de Romero Samper (1988), que en feu un primer comentari, així com un regest documental. El treball dels historiadors Arias de Saavedra i López-Guadalupe (1995) anà més enllà, atès que analitzà les causes que comportaren l'aparició de l'*Expediente general de cofradías*, així com la seva evolució i les conseqüències quant a les confraries. D'aquests mateixos autors és interessant un recull d'estudis propis (Arias de Saavedra i López-Guadalupe, 2002), en el qual analitzen, entre d'altres, els informes enviats pels arquebisbes espanyols l'any 1769, punt de partida per a l'onada reformista vers les confraries; el marc ideològic que havia sorgit amb la Il·lustració referent a aquest tipus d'associacions, i, el darrer, centrat en l'anàlisi de l'informe redactat pel comte d'Aranda el 1773, continuador de l'*Expediente* iniciat per Pedro Rodríguez de Campomanes.

Amb tot, les publicacions que més han destacat pel que fa a l'*Expediente general de cofradías* han estat les que s'han fixat en l'àmbit més local. És el cas de l'estudi de Martín (2006), centrat en la província de Lleó; l'estudi de Manzano (2007), centrat en la província de Valladolid, o l'estudi de Manzano, Ansón i González (2007), centrat en les confraries

ries asturianes. Seguint aquesta mateixa línia local, ens apareixen estudis per a la província de Segòvia (Barrio, 2008); per a les confraries de mariners asturians (Manzano, 2009) o per a les confraries de Caravaca (Pozo, 2012).

Quant al cas català, i movent-nos en l'àmbit local, destaca l'estudi de Giménez (1986), centrat en les confraries del corregiment de Mataró. Ampliant la mirada, i centrant-nos en aspectes com l'informe enviat per l'arquebisbe de Tarragona el 1769, i també en les línies reformistes endegades per les autoritats borbòniques per a les confraries catalanes, tenim l'estudi de Puigvert (2001).

Amb aquest treball, ens proposem donar a conèixer les informacions que es recullen a l'*Expediente general de cofradías* sobre totes aquelles confraries i germandats dedicades al treball agrari existents als corregiments de Cervera, Girona, Manresa, Granollers, Mataró, Talarn, Tortosa, Tarragona, Puigcerdà, Vic, Vilafranca del Penedès, així com també les existents a la ciutat de Barcelona. No s'ha inclòs el corregiment de Viella perquè en la documentació consultada no hi figura cap referència clara a la presència de confraries o germandats de llauradors i treballadors del camp ni dels sants patrons característics.

2. El reformisme religiós de Carles III

Amb la signatura, l'any 1753, del Concordat entre la Santa Seu i la monarquia espanyola, el poder que el rei podia exercir sobre l'Església a Espanya es veié reforçat. D'aquesta manera, culminava un procés iniciat per la Casa d'Àustria, però que seria amb els Borbons quan cristal·litzaria (Domínguez, 2005, p. 222-223). En aquest sentit, el regalisme borbònic es fixà diferents objectius, entre els quals mantenir el control de l'Estat sobre l'Església; millorar la qualitat del clergat; assegurar els serveis que el clergat havia de prestar a la nació, i, el que ens interessa per a aquest estudi, depurar tota mena de manifestació externa de religiositat (Domínguez, 2005, p. 230).

No obstant això, no va ser fins a l'arribada al tron de Carles III que aquestes polítiques reformistes van tenir una incidència més gran. De la mà dels bisbes de tendències jansenistes,¹ s'inicià un primer procés de depuració d'aquelles manifestacions externes

---

1. Corrent religiós i doctrinal sorgit a mitjan segle XVII a França i ràpidament estès pels Països Baixos, Alemanya o Itàlia. En el cas espanyol, es parla de *parajansenisme*, malgrat que hi té uns trets comuns: l'oposició al curialisme; l'estudi de l'antiga disciplina de l'Església catòlica (especialment l'anterior al Concili de Nicea), i ser contraris al centralisme romà i favorables a l'episcopalisme. Aquest corrent fou fortament viu durant el regnat de Carles III i es va manifestar, entre d'altres, amb l'expulsió dels jesuïtes el 1767; la reforma universitària, mitjançant la qual es va introduir l'estudi de textos gal·licans, o amb la divulgació de la Bíblia en

de religiositat. Així, per exemple, es demanà als predicadors que no mostressin pintures ni calaveres durant els sermons; als rectors d'esglésies se'ls encomanà que informessin de totes les creences que es poguessin considerar falses, supèrflues o supersticioses; finalment, també es prohibí la presència de disciplinants i empalats a les processons de Setmana Santa, així com la celebració de danses i la presència de gegants i altres elements festius a la processó de Corpus o a les festes patronals. Mesures, aquestes últimes, destinades a racionalitzar les expressions públiques de fe (Martí, 2004, p. 61-62).

Aquestes mesures també tingueren suport des de les instàncies polítiques. Diferents ministres de Carles III defensaven la necessitat de fer un pas més enllà i reformar les confraries i germandats. Entre els arguments presentats, destacaren el de Pablo de Olavide, que defensava que aquestes entitats no podien mantenir l'esperit particularista; el del comte d'Aranda, que considerava que atemptaven contra la unitat que es volia imposar des de la monarquia; el del comte de Floridablanca, que afirmà que les confraries eren un reducte de l'obscurantisme i la superstició, o, finalment, el de Pedro Rodríguez de Campomanes, per a qui les confraries suposaven un dispendi de diners perjudicial per a la monarquia (Arias de Saavedra i López-Guadalupe, 2002, p. 146).

En defensa d'aquesta necessitat reformista, també sorgiren altres figures de la Il·lustració, com fou el cas de Gregori Maians, que defensà que totes les devocions populars havien de basar-se en la teologia, a més de ser reconegudes per l'Església; o la novel·la de José Francisco de Isla *Fray Gerundio de Campazas, alias Zotes*, on es feia un atac contra les confraries, a les quals s'acusava d'haver oblidat les seves finalitats primigènies. O, per esmentar-ne un darrer exemple, tots els discursos apareguts a *El Censor*, on també s'atacava les confraries, a qui s'acusava de viure l'espiritualitat d'una manera totalment allunyada de com havia de ser (Arias de Saavedra i López-Guadalupe 2002, p. 230 i 232).

3. L'*Expediente general de cofradías*

Tota aquesta política religiosa encetada per Carles III i els seus ministres culminaria, en el cas de les confraries, en l'elaboració de l'*Expediente general de cofradías*. Aquest expedient té els orígens en totes les causes judicials iniciades durant la dècada de 1760 al Consell de Castella, quan n'era el fiscal Pedro Rodríguez de Campomanes. La solució a aquestes causes passava per la reforma necessària de les confraries (Arias de Saavedra i

---

castellà. En el cas català, les manifestacions del corrent jansenista o parajansenista sorgeixen amb l'arribada a la seu episcopal barcelonina del bisbe Josep Climent, l'any 1766; malgrat que hom parla de la presència d'aquest corrent doctrinal en figures valencianes com Manuel Martí, degà d'Alacant; l'arquebisbe Mayoral, o Gregori Maians (Cortade, 2000, p. 413-414).

López-Guadalupe, 2002, p. 249). Però mancava un esperó per tal de posar en marxa el llarg procés reformista: la intervenció de les altes jerarquies eclesiàstiques.

Aquesta intervenció no es va produir fins al 8 de juny de 1768, data en què arribà al Consell de Castella un informe adreçat pel bisbe de Ciudad Rodrigo que exposava, en primer terme, els abusos més freqüents produïts per part de les confraries de la seva diòcesi. Aquest informe va atraure ràpidament l'atenció dels ministres de Carles III, ja que coincidia plenament amb la necessitat reformista que ells havien defensat (Romero Samper, 1988, p. 205). El 22 de febrer de 1769, Pedro Rodríguez de Campomanes va emetre un dictamen en què es mostrava fermament partidari de la necessitat de reformar les confraries, i va enviar circulars a tots els arquebisbes de la monarquia perquè redactessin informes sobre la situació a les seves diòcesis. Així, l'arquebisbe de Tarragona, Juan Lario y Lancis, manifestà:

[...] Si se miran según el estado actual y práctica de nuestros días, se ve con dolor y lástima que se han desviado casi totalmente del espíritu, reglas y principales fines de su institución primordial. (Puigvert, 2001, p. 176)

Poc temps després, i seguint un suggeriment de l'arquebisbe de Burgos, s'inicià la redacció d'expedients més detallats, en què es comptava amb la participació de les autoritats civils (Arias de Saavedra i López-Guadalupe, 2002, p. 252). D'aquesta manera, el setembre de 1769, el fiscal Campomanes ordenà la redacció d'aquests informes a intendants i corregidors (Arias de Saavedra i López-Guadalupe, 2002, p. 235). No seria fins al 1775 que s'obtidrien els primers resultats d'aquests informes; es van computar un total de 25.581 confraries a tots els territoris de la monarquia. Aquell mateix 1775, Vicente Paño y Hurtado, procurador general del regne, presentà un nou informe en què defen-sava la necessitat que les confraries aconseguissin l'aprovació reial per tal de continuar existint, al mateix temps que proposava la supressió de les germandats gremials i totes aquelles confraries que existissin a santuaris, capelles o carrers (Arias de Saavedra i López-Guadalupe, 1994, p. 34).

Finalment, el 17 de març de 1784 es donava a conèixer una reial resolució que posava punt i final a l'expedient iniciat per Campomanes. Així, i recollint el dictamen que havia fet el Consell de Castella el 1783, s'acordà la creació de juntes de caritat a les principals ciutats espanyoles, que serien les encarregades de dur a terme la reforma de les confraries de la seva àrea d'influència. Tanmateix, també s'encarregava a aquestes juntes de caritat que destinessin a finalitats benèfiques els fons que s'extraguessin de la supressió de les confraries que no consideressin que havien de continuar existint (Arias de Saavedra i López-Guadalupe, 1994, p. 35).

4. Les confraries del corregiment de Cervera

En aquest corregiment, es comptabilitzen set confraries de treballadors del camp. La primera, localitzada a Cervera, es trobava sota l'advocació dels sants Abdó i Senén i sant Isidre, havia rebut aprovació per part del capità general de Catalunya el 18 de juny de 1566 i, probablement, també aprovació de l'ordinari eclesiàstic, malgrat que aquesta darrera no es podia assegurar perquè no es va trobar el títol. Malgrat estar sota l'advocació d'aquests tres sants, la confraria només organitzava festa per celebrar el dia de sant Isidre, i també participava en la processó de Corpus amb els «cuatro capitanes de la cofradía [...] llevando en ella dicho santo». Per tal de celebrar les festes de Sant Isidre i Corpus, la confraria invertia vuit lliures i vuit sous (per la primera) i set lliures per la segona. Aquests diners sortien de les rendes que tenia la confraria, provinents d'un censal anual de vint-i-vuit lliures anuals i de part del producte de vuitanta quarteres de blat que la confraria llogava a diversos confreres.²

La població següent és Anglesola, on es comenta que hi ha una confraria, també sota l'advocació de sant Isidre, de la qual consta que no hi havia cap mena d'aprovació. Tanmateix, aquesta confraria organitzava una festa, que consistia en la celebració de «misa solemne con sermón, vísperas y completas en su vigilia». S'indica, també, que l'organització costava entre dotze i quinze lliures, pagades de les almoines dels devots.³ Seguidament, trobem l'informe d'Agramunt, on sí que constava l'aprovació del capità general de Catalunya, i on se'ns explica que es feia una festa anual el dia del sant patró, de nou sant Isidre.⁴ Quant a Calaf, de nou la confraria es trobava sota l'advocació de sant Isidre, i s'organitzava una festa anual, que se sufragava amb les almoines que es captaven aquell dia, tot i que es calculava que el dispendi total es trobava al voltant de les quinze lliures, fet que resultava alarmant al corregidor, que considerava necessari «se regulen dichas cofradías sus fiestas según la renta».⁵

Una nota especial la presenta la confraria de sant Isidre de Cardona. Segons l'informe del corregidor, celebrava una festa el dia del sant «haciendo también bailes en este día», festa que importava un dispendi de quaranta lliures, que s'obtenien tant de les almoines com dels balls que s'hi organitzaven. El corregidor, en aquest cas, recomanava la reducció a divuit o vint lliures d'inversió en celebrar la festivitat del sant, a més de recomanar que no s'obtinguessin fruits dels balls, que considerava «muy impropio que sirva

2. ARCHIVO HISTÓRICO NACIONAL (AHN), Consejos, 7106, exp. 65, núm. 10, folis 11-12.

3. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 10, folis 55-56.

4. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 10, folis 56-62.

5. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 10, folis 71-77.

su producto por funciones de Iglesia».⁶ Pel que fa a Santa Coloma de Queralt, la confraria es trobava sota l'advocació dels sants Abdó i Senén, als quals celebraven una festa que se sufragava de l'almoïna que donaven cada any els confreres, atès que «no tiene renta alguna».⁷

Una darrera nota prové de Guissona, on s'explica que totes les confraries havien estat suspeses amb anterioritat a la redacció de l'informe. Amb tot, s'explica quines celebracions feien:

Las cofradías antes de su suspensión hacían fiesta en el día de cada uno de sus titulares, con función de Iglesia y en todo aquel día no trabajaban sus cofrades. Asistían con su estandarte o bandera y antorchas en las Procesiones que se estila hacer el día de Corpus Christi, el de Nuestra Señora de la Asunción, el de la Natividad de Nuestra Señora, el día de Nuestra Señora del Rosario y en el de la Procesión del Jueves Santo [...]. Iluminaban todas las cofradías y congregación con cera y aceite en las festividades a sus santos titulares, los tenían abastecidos de manteles y ornamentos.

Un cop finalitzada aquesta explicació genèrica, es comenta que la confraria dels treballadors del camp estava sota l'advocació de sant Isidre i sant Roc, les festes dels quals eren sufragades tant per la renda que pagava cada confrare, com per un sou anual que havien de pagar els ferrers, peixaters i boters per a poder celebrar mercat i fira.⁸

5. El corregiment de Girona

Les dues primeres poblacions que apareixen al corregiment de Girona són les d'Arenys de Mar i Arenys de Munt. En la primera, la confraria es trobava sota l'advocació de sant Roc, que organitzava una festa amb la presència de disset eclesiàstics, un predicador i acompanyament musical. Tanmateix, també s'esmenta que la confraria es dedicava a acompanyar espiritualment els confreres malalts i difunts, així com assistir els confreres pobres o malalts. Per poder mantenir tot aquell aparell, la confraria feia pagar quinze rals a tothom qui volgués entrar a formar-hi part, i s'havien de pagar també dos rals anuals. Amb tot, si el dispendi era més elevat, els administradors i confreres posaven la part diferencial.⁹ Per contra, a la veïna Arenys de Munt només existia l'anomenada *Ad-*

6. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 10, folis 77-81.

7. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 10, folis 102-109.

8. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 10, folis 81-89.

9. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 12, foli 8r-9v.

ministració de Sant Isidre, regida per dos administradors que havien de tenir cura de «limpieza, ornamentos, velas y fiesta», que festejaven cada 15 de maig amb ofici, vespres i una processó.¹⁰

A Banyoles i a Blanes també hi trobem confraries sota l'advocació dels sants Abdó i Senén (la primera) i d'aquests dos sants juntament amb sant Isidre (la segona). Tant a una població com a l'altra, es comenta que les confraries celebraven una festa en honor als sants patrons, que es finançava amb els fruits de la confraria i de les almoines voluntàries. En el cas de la de Blanes, a més, també es deixà constància que es feia celebrar una missa «con doce salmos» per cada confrare difunt, a més d'assistir amb dues atxes a l'esmentada missa i a les processons de Dijous Sant i Corpus Christi.¹¹

Dos dels indrets amb més presència de confraries agrícoles foren Castelló d'Empúries i Canet de Mar. Segons l'*Expediente*, en la primera d'aquestes poblacions hi havia un gremi de llauradors sota l'advocació de sant Antoni Abat, que celebrava anualment una festa en honor al seu patró i que se sufragava amb les almoines dels membres de la confraria i altres devots.¹² El següent era el gremi d'hortolans, sota l'advocació de sant Salvador; aquesta corporació organitzava una festivitat el dia del patró, així com un aniversari «el día de la conmemoración de los Difuntos»; també participava en la processó de Dijous Sant i en la celebració de les Quaranta Hores.¹³ Finalment, també existia la confraria de sant Isidre, de la qual només se'ns explica que estava erigida per l'autoritat eclesiàstica i que celebrava una missa el dia del sant.¹⁴ Quant a Canet, hi havia la confraria de sant Isidre, que comptava amb l'aprovació de l'ordinari eclesiàstic i que organitzava anualment una festa en honor al seu patró;¹⁵ la confraria de sant Marçal, que celebrava la festa del seu patró, i també la de sant Pons, amb una inversió d'un total de cent vuitanta-un rals per a ambdues festes.¹⁶

De les poblacions següents que apareixen a l'*Expediente* del corregiment de Girona, només dues tenen confraries sota advocacions que no siguin les de sant Isidre o les dels sants Abdó i Senén. La primera d'aquestes és l'anomenada *Administració de Santa Magdalena*, a Figueres. Tal com consta, aquesta entitat no feia celebrar cap funció, i es dedicava exclusivament a il·luminar l'altar de la santa i a tenir un tabernacle preparat per a les processons.¹⁷ La segona és Girona, on hi havia un gremi d'hortolans, del qual no se'ns

10. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 12, foli 11v.

11. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 12, folis 20v-20r (Banyoles), foli 36r (Blanes).

12. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 12, folis 39r-40v.

13. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 12, folis 42v-42r.

14. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 12, foli 43r.

15. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 12, foli 48r.

16. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 12, folis 43v-43r.

17. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 12, foli 75r.

indica l'advocació, però que celebrava una «función de Iglesia en el día de San Crisóbal». Tanmateix, aquest gremi també participava en diferents processons, a les Quaranta Hores i a la processó de Dijous Sant. Per a totes aquestes celebracions, el gremi gastava un total de tres-cents vuitanta-nou rals, que se sufragaven mitjançant un censal.¹⁸

Com hem dit, la resta d'administracions, confraries o gremis que figuren en l'informe enviat pel corregidor de Girona es trobaven sota l'advocació de sant Isidre. La majoria duïen a terme el mateix tipus de celebració: una festa el dia del sant patró i participació en altres celebracions conjuntes, com podia ser la festivitat de Corpus. A Llagostera, l'Administració de Sant Isidre s'encarregava, a més, de la celebració d'un ball públic el 15 de maig, per tal de sufragar tots els dispendis que es generaven en la celebració del patró.¹⁹ A Lloret, l'Administració de Sant Isidre també s'encarregava de celebrar un novenari en honor a sant Josep, i s'invertia un total de cent trenta rals en aquesta celebració, que, juntament amb la de Sant Isidre, se sufragava mitjançant una renda anual de cent cinc rals i les almoines que captaven.²⁰

6. El corregiment de Manresa

A Berga hi havia un gremi de llauradors, fundat el 1568, on també s'agrupaven els ciutadans honrats, graduats i «otros individuos de esta villa de Berga». Tal com està redactat l'informe, s'entén que el gremi havia deixat d'existir, ja que totes les referències són en passat. Sabem, però, que l'administració era nomenada de manera anual i que eren els encarregats de cobrar les quotes que havien de pagar els membres del gremi. Tanmateix, també s'encarregaven de recol·lectar una part del blat i altres grans de les collites dels agremiats, per així poder sufragar les seves festivitats. Aquestes consistien en la celebració d'una missa resada a l'altar de sant Lliser, tots els dies festius entre el primer dia de maig i el darrer de desembre «al salir el sol». També participaven en la processó de Corpus, en la de Setmana Santa i en acompanyar el viàtic.²¹

Cas similar succeïa a la ciutat de Manresa, on els llauradors estaven agrupats en el gremi de sant Salvador, que es trobava al convent del Carme. D'aquesta corporació sabem, gràcies a l'informe del corregidor, que celebrava dues festivitats: la de Sant Isidre i el 6 d'agost, «en obsequio de la transfiguración del Redentor»; tanmateix, també s'encarregaven d'exposar la imatge del seu sant patró «todas las mañanas y noches de los

---

18. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 12, foli 99v.

19. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 12, foli 126v.

20. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 12, foli 134r.

21. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 6, folis 12r-13v.

viernes de marzo».²² En el cas de Sant Fruitós de Bages, existia la confraria de santa Agnès i sant Maurici, que s'encarregava de fer celebrar una festa en honor a sant Isidre.²³

Dintre el corregiment de Manresa, tornem a trobar el mateix cas que hem descrit per al corregiment de Girona: l'existència d'administracions i confraries sota l'advocació de sant Isidre, que només es dedicaven a celebrar una festivitat el 15 de maig. De totes aquestes administracions, en l'informe s'insisteix que cap comptava amb l'autorització, ni reial ni eclesiàstica, per a poder dur a terme les seves activitats. En alguns casos, però, s'esmenta que l'autorització eclesiàstica és «de tiempo inmemorial», com en el cas d'Artés.²⁴ En altres casos, s'informa que l'administració era triada per l'ajuntament de la població, que s'encarregava d'elegir entre els llauradors de manera anual;²⁵ aquesta selecció també podia anar a càrrec de la Junta d'Obra de l'església parroquial, com succeïa a Salelles.²⁶

7. Els corregiments de Granollers, Mataró, Talarn i Tortosa

Hem decidit agrupar aquests quatre corregiments per l'escassa informació que ens aporten els informes dels respectius corregidors. En el cas de Granollers, trobem quatre referències a la presència de confraries formades per llauradors del camp. A Granollers hi trobem el gremi de sant Isidre, format per llauradors i agricultors.²⁷ A Sabadell, se'n detecten dos: un de treballadors del camp sota l'advocació de sant Salvador i un altre de llauradors sota l'advocació de sant Isidre.²⁸ I a Sant Celoni, una confraria sota l'advocació de sant Isidre.²⁹

Dins el corregiment de Mataró, hi havia una confraria de llauradors sota l'advocació de santa Anna, corporació que fou aprovada «con autoridad del ordinario eclesiástico», així com amb «licencia del consejo y antiguos jurados de Mataró». Se'ns diu que feien celebrar dues festivitats: una el dia de Santa Anna i l'altra el dia de Sant Libori. Tanmateix, també s'informa que la confraria participava en les processons que es feien a la ciutat, així com en l'exposició de les Quaranta Hores.³⁰

---

22. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 6, folis 28v-28r.

23. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 6, foli 36r.

24. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 6, foli 31v.

25. Aquest és el cas d'indrets com Sallent (foli 30v), on es triaven quatre llauradors.

26. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 6, foli 39v.

27. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 4, foli 3r-4v.

28. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 4, foli 10v-10r.

29. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 4, foli 18v.

30. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 5, foli 4v.

Pel que fa al corregiment de Talarn, només hi trobem una confraria, sota l'advocació de sant Isidre, a la població homònima. Segons l'informe del corregidor, aquesta confraria gaudia de l'aprovació de l'ordinari eclesiàstic, i es finançava a través de la «voluntaria limosna que dan sus cofrades», que servia per a il·luminar la imatge del sant en els diversos dies festius i per a celebrar «la fiesta en su día».³¹

A la ciutat de Tortosa hi trobem dues confraries de llauradors: el gremi de sant Antoni Abat i el gremi de Santiago. Del primer se'ns diu que comptava amb un total de mil dues-centes persones, que celebraven diverses festivitats: en honor al seu patró, per Sant Isidre i per la Mare de Déu de la Presentació; també s'informa que participava en el Monument de Dijous Sant i en les diferents processons que s'organitzaven a la ciutat. Per tal de sufragar totes aquestes celebracions, el gremi de sant Antoni Abat obtenia noranta lliures dels agremiats, a més de finançar-se amb el «pósito de trigo». Quant al gremi de Santiago, trobem inscrits un total de tres-centes vuitanta persones; respecte a les festivitats, n'organitzaven una en honor al sant patró, una altra en honor de la Mare de Déu de l'Assumpció i de la Immaculada Concepció, per Sant Antoni de Pàdua i, finalment, també s'encarregaven d'organitzar una missa els dies festius. Per a sufragar el gremi, els membres havien de pagar quatre sous anualment, a més de disposar de cinquanta-sis lliures d'almoines voluntàries.³²

En el mateix expedient, es recullen tot un seguit de cartes trameses pel corregidor de Tortosa a les autoritats que havien demanat l'informe. En una d'aquestes missives, trobem reflectits els canvis que el corregidor suggeria per als dos gremis tortosins. Quant al gremi de Santiago, proposava que se li prohibís mantenir, com es feia, tots «los gastos de la Yglesia y Sacristía de la Parroquia de dicho título», perquè es considerava que aquesta manutenció havia de provenir dels feligresos. En aquesta mateixa línia, s'instava que el gremi de Santiago només pogués estar format per llauradors, i que aquesta corporació havia de quedar «con absoluta separación de todo lo que es Parroquia».³³ Pel que fa al gremi de sant Antoni Abat, el corregidor plantejava la necessitat que es reduïssin el nombre d'aniversaris que se celebraven a l'ermita d'aquest sant. Tanmateix, també s'obligava que el «Montepío de granos que obtiene dicho gremio» havia de passar a estar sota la jurisdicció reial, i que s'havien de destinar els fruits d'aquesta capta als beneficis públics com «la sementera y otros para el aumento de la Agricultura y más abundancia de Frutos».³⁴

31. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 16, foli 9v.

32. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 7.

33. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 7, carta datada el 26 de juny de 1771 (sense foliar).

34. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 7, carta datada el 26 de juny de 1771 (sense foliar).

8. Els corregiments de Puigcerdà i Vic

Tant al corregiment de Puigcerdà (figura 1) com al de Vic, només trobem dues poblacions amb presència de confraries o gremis de treballadors del camp. Al primer d'aquests corregiments, trobem un gremi de llauradors a la Seu d'Urgell, corporació que feia celebrar dues festes: una el 3 de maig i l'altra el dia de Sant Isidre; tanmateix, també participaven en les processons de Divendres Sant, de Corpus, en les de Sant Odó i en les rogatives que se celebraven «en tiempos de alguna urgente necesidad». A Ribes hi havia una confraria sota l'advocació de sant Isidre, que s'encarregava de celebrar una festa el dia del seu sant patró i de mantenir una llàntia d'oli cremant els dies festius.³⁵

FIGURA 1

Quadre resum del corregiment de Puigcerdà

The image shows a handwritten document with a table summarizing the 'Corregimiento de Puigcerdà'. The table has several columns: 'Villas de', 'Poblaciones de', 'Cofradías de', 'Hermandades de', 'Gremios de', 'Festas', 'D.º consentimiento', 'Aprobacion del Ordinarío Ecclesiastico', 'quales ni uno ni otro segun Relaciones dadas'. The text is written in a historical script, likely from the 18th century. The document lists various confraries and their associated activities and approvals.

FONT: Archivo Histórico Nacional, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 8. Accessible digitalment al Portal de Archivos Españoles (PARES).

Pel que fa al corregiment de Vic (figura 2), trobem que a la ciutat homònima hi havia una confraria «de ambos sexos» sota l'advocació de la Mare de Déu del Bon Succés; en aquesta confraria s'agrupaven tant els jornalers com els bracers de la ciutat. S'encarregava de celebrar dues festivitats anuals: una el dia de Sant Isidre i l'altra en honor a la Mare

35. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 8.

de Déu el quart diumenge d'octubre, en què se celebrava una processó per fora de l'església; a més, també feia celebrar una missa en honor de la Mare de Déu tots els dies festius, així com un aniversari per cada confrare difunt. Dintre del seu informe, el corregidor suggerí que calia, tenint en compte la pobresa dels membres de la confraria, reduir només a una festa, la que pogués celebrar, i es va escollir la de Sant Isidre, mesura que reflecteix la voluntat de generalitzar el culte a sant Isidre.³⁶

FIGURA 2

Quadre resum del corregiment de Vic

Plano Demostrativo del Total de las Hermandades, Cofradías, y Congregaciones que en las Ciudades de Vich, P. Principado de Cath., que hazen fiestas, y Processiones, su...

Ciudad de Vich	Hermandades, Cofradías, Congregaciones	Procesiones	Fiestas	Procesiones	Procesiones	Procesiones	Procesiones	Procesiones	Procesiones			
Hermandad de San Isidro		12	12						12			
Hermandad de San Juan		2	2									
Hermandad de San Pedro		2	2									
Hermandad de San Miguel		1	1									
Hermandad de San Antonio		2	2									
Hermandad de San Blas		1	1									
Hermandad de San Mateo		1	1									
Hermandad de San Sebastian		4	4						12			
Hermandad de San Andrés		4	4						12			
Hermandad de San Vicente		2	2	12								
Hermandad de San Esteban		1	1									
Hermandad de San Juan de los Rios		7	7						12			
Hermandad de San Blas		2	2									
Hermandad de San Mateo		3	3									
Hermandad de San Sebastian		1	1									
Hermandad de San Esteban		2	2									
Hermandad de San Juan de los Rios		2	2	18								
Hermandad de San Blas		7	7	11								
Hermandad de San Mateo		2	2									
Hermandad de San Sebastian		1	1	12								
Hermandad de San Esteban		2	2									
Hermandad de San Juan de los Rios		1	1	2								
Hermandad de San Blas		3	3									
Hermandad de San Mateo		1	1									
Hermandad de San Sebastian		3	3									
Hermandad de San Esteban		1	1									
Totales		3.	25.	1.	75.	123.	11.	3.	6.	7.	3.	48

Nota.
 Mas de lo que importan las
 Fiestas procesionales que se figuran
 en este Plano a nombre de las
 Congregaciones a..... 22 So. 22

Vich y Mayo 12. de 1771.
 J. H. G. Conde

FONT: Archivo Histórico Nacional, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 3. Accessible digitalment a PARES.

L'altra població del corregiment de Vic on trobem una confraria de llauradors és la de Sant Hipòlit del Voltregà. En aquesta població, l'autoritat eclesiàstica havia fundat

36. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 3, folis 12v-12r.

el 9 de maig de 1759 una confraria sota l'advocació de sant Isidre. Aquesta confraria s'encarregava de celebrar una festa en honor al seu patró, per a la qual gastaven trenta-cinc rals, pagats de les almoines que recollien dos dels administradors.³⁷ En aquesta ocasió, i tenint en compte que «esta villa [es] de las ricas del Partido» i que l'almoïna «además de ser voluntaria, solo se pide dentro», el corregidor no trobava cap impediment perquè es continués celebrant la festa que organitzava.³⁸

9. El corregiment de Tarragona

Tant a Tarragona, com a Reus i a Valls, hi havia sengles gremis de llauradors. Tots tres gaudien de l'aprovació eclesiàstica. Quant a les festivitats que organitzaven, a Tarragona n'era una anual; a Reus, dues, i a Valls, tretze. Per tal de sufragar aquestes festivitats, el gremi de Tarragona invertia un total de trenta lliures; el de Reus n'invertia quaranta, i el de Valls, cent seixanta-una lliures i cinc sous. A la resta de poblacions del corregiment, hi trobem confraries, totes sota l'advocació de sant Isidre, i que celebraven entre una i dues festes anuals. Per a pagar aquestes festivitats, la inversió anava des de les tres lliures amb cinc sous que trobem a la confraria de Vallmoll fins a les vint-i-tres de Torredembarra, les vint-i-cinc d'Altafulla, les vint-i-nou de la Selva del Camp o les trenta de Catllar. A Mont-roig del Camp, hi trobem una germandat d'apicultors, però en l'informe no se n'indica cap altra informació.³⁹

10. El corregiment de Vilafranca del Penedès

En aquest corregiment, hi figurava que a Esparreguera hi havia fundada, sense l'aprovació reial ni de les autoritats eclesiàstiques, una confraria sota l'advocació de sant Roc, sant Isidre i sant Sebastià. Aquesta confraria organitzava, de manera anual, tres oficis: un el 20 de gener, per al qual gastaven quaranta-cinc lliures; un altre el 15 de maig, per al qual també gastaven quaranta-cinc lliures, i un altre el 16 d'agost, en què gastaven seixanta-cinc lliures. Per tal de sufragar aquestes tres festes, la confraria es nodria de les contribucions dels confreres i de les almoines que es captaven en els dies festius.⁴⁰

A Igualada s'hi trobava la confraria i el gremi de llauradors, erigida el 1574 sota l'advocació dels sants Abdó i Senén i sant Isidre. Aquesta confraria gaudia de l'aprovació de

---

37. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 3, foli 28r.

38. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 3, foli 28r.

39. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 14.

40. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 2, foli 7v.

«la Justicia y Ayuntamiento de la Villa». Quant a l'economia, percebia sis-cents vint-i-dos rals d'un censal, cent vint rals d'almoines dels confreres i vint-i-sis rals dels confreres nous. La confraria organitzava les festivitats següents: una festa en honor a sant Isidre, una altra en honor als sants Abdó i Senén i participava en la processó de Dijous Sant. Dintre dels dispendis que es feien per a aquestes festes, en l'informe es destaquen seixanta-set rals que gastaven en ventalls, o els cent vint-i-cinc rals, que gastaven en l'acompanyament musical.⁴¹

Quant a Sitges, hi havia una administració sota l'advocació dels sants Abdó i Senén, de la qual se'ns informa que no se sabia si tenia aprovació reial o eclesiàstica. Tanmateix, també s'anotà que celebrava una festa anual, en la qual s'invertien cent trenta rals que es pagaven a través de les almoines que es recollien dels devots.⁴²

11. La ciutat de Barcelona

En l'informe enviat pel corregidor, hi trobem reflectits tres gremis d'hortolans a la ciutat de Barcelona: el de la Porta de Sant Antoni, el dels joves hortolans de la Porta de Sant Antoni i el de la Porta Nova. La Porta Nova, o Portal Nou, estava situada a l'actual passeig de Lluís Companys, prop de l'església de Sant Pere de les Puel·les. Per aquest motiu, el gremi d'hortolans organitzava les seves festivitats en aquesta església. Referent al primer, es comenta que celebrava, de manera anual, quatre festes: una en honor a sant Isidre, una altra en honor als sants Abdó i Senén (figura 3), una altra en honor a sant Llorenç i una en honor a sant Adjutori. Tanmateix, també s'informa que participava en la processó de santa Madrona, cada cop que s'organitzava per a fer rogatives. Totes aquestes festes eren sufragades mitjançant el pagament d'una quantitat que variava entre els dos sous (en el cas de la festa en honor a sant Isidre) i els quatre sous (per a les festes dels sants Abdó i Senén i sant Llorenç).⁴³

Pel que fa al gremi de joves hortolans de la Porta de Sant Antoni, s'informa que celebrava una festa en honor a sant Bartomeu, i que participava en la processó de Corpus i en la que es feia en el dia de Santa Madrona, així com en les rogatives «siempre que las hay». Per tal de poder celebrar aquestes festes i de participar-hi, cada un dels membres del gremi pagava quatre sous, i la resta se sufragaven, si fos menester, mitjançant un repartiment, decretat per primera vegada pel marquès de la Mina.⁴⁴

41. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 2, folis 14v-14r.

42. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 2, foli 24r.

43. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 1, foli 40r.

44. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 1, folis 40r-41v.

Finalment, el gremi d'hortolans de la Porta Nova organitzava tres festes anuals a l'església de Sant Pere: una en honor als sants Abdó i Senén, una altra en honor a sant Isidre i una tercera en honor a santa Àgata. Per a totes aquestes festes, gastaven entre dotze i tretze lliures, que es pagaven de les almoines i caritats que donaven els agremiats.⁴⁵

Malgrat que no fos una confraria de llauradors o hortolans, a Barcelona també hi havia una confraria sota l'advocació de sant Isidre. Erigida a Santa Maria del Mar, fou instituïda, per primer cop, el 1623, mitjançant l'autoritat del virrei, i una segona vegada, el 1643, amb l'autoritat del capità general. Per tal de finançar aquesta confraria, que es trobava sota la protecció de la comunitat de preveres de Santa Maria del Mar, la qual s'encarregava de nomenar dos beneficiats com a administradors, s'organitzaven dues rifes de cent lliures cadascuna. Per a participar en aquests sorteigs, s'havien de pagar dos rals per a poder accedir a la confraria, més un ral anual. Un cop finalitzats els repartiments, tot el que sobrava es destinava a celebrar una festa en honor a sant Isidre, amb una processó que duia «una medalla de la Santa Reliquia, que dio la Excelentíssima Casa de Robles».⁴⁶

Les figures 3 i 4 mostren dos objectes que van servir per a guardar les relíquies dels sants Abdó i Senén, patrons dels gremis d'hortolans de Barcelona.

FIGURA 3

Capsa estucada i decorada amb les imatges dels sants Abdó i Senén i les eines emblemàtiques dels hortolans; sembla que va servir per a guardar-hi les relíquies dels sants (Barcelona, s. xv)

FONT: Enric Gracia, Museu d'Història de Barcelona, núm. d'inventari MHCB 444.

45. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 1, foli 48v.

46. AHN, Consejos, 7106, exp. 65, núm. 1, folis 33r-34v.

FIGURA 4

Reliquiari pedicular dels sants Abdó i Senén amb les imatges dels sants als extrems (Barcelona, 1410)

FONT: Pep Parer, Museu d'Història de Barcelona, núm. d'inventari MHCB 412.

12. Conclusions

Malgrat que l'administració de la monarquia espanyola feu uns esforços ingents per tal de conèixer de primera mà el nombre de confraries, gremis i germandats que hi havia en els seus confins, l'*Expediente general de cofradías* només es va interessar en tres punts concrets: si la corporació en qüestió gaudia d'aprovació reial o eclesiàstica; la festa o festes que hi organitzaven, i les despeses i els ingressos per tal de sufragar tant la confraria o germandat, com la festa o festes que hom celebrava.

Amb tot, les dades que en podem extreure van més enllà de saber de quin tipus d'autorització gaudien o quant gastaven en les festes. La primera dada rellevant que hom hi pot trobar és com l'advocació a sant Isidre s'havia estès arreu de Catalunya d'ençà de la seva canonització el 1622. Enfront de la presència d'aquest sant, encara trobem altres confraries, gremis i germandats sota altres advocacions, com és el cas de les dels sants Abdó i Senén (la segona en presència), o d'altres que trobem en algunes de les poblacions enquestades: sant Antoni Abat, santa Anna o santa Agnès.

Una altra de les dades que podem analitzar a partir de la lectura de l'*Expediente* és el nombre i tipus de celebracions que cada corporació organitzava. Des de les més humils, que passaven per la celebració d'una missa el dia del sant patró, fins a aquelles que implicaven la contractació de músics i la celebració de balls públics. A les celebracions pròpies, cal sumar-hi les que es feien a partir d'una comunitat més àmplia: la que conformaven veïnes i veïns. Així, trobem les participacions en les processons més assenyalades: les de Setmana Santa i les de Corpus, i la presència d'aquestes confraries, gremis i germandats en les processons de rogatives que es feien en cas d'extrema urgència.

Volem apuntar un darrer element: el del finançament de les confraries, dels gremis i de les germandats estudiats. En la majoria dels casos, les dades referents a aquest punt estan estretament vinculades al sufragi de les celebracions esmentades abans. Amb tot, creiem que ens indiquen la via de finançament de les corporacions analitzades: el pagament, per part dels membres o futurs membres, d'una quota; les almoines i captes entre els devots, i la creació de censos i censals. Aquests tres pilars havien de sustentar les economies d'aquestes entitats, per a fer-ne possible la subsistència. És per aquest motiu que, algunes vegades, els corregidors proposaren la reforma de les festes celebrades, i van arribar a proposar, de vegades, la supressió de la confraria o el gremi, ja que els dispendis superaven, amb escreix, les entrades de diners.

Bibliografia

- ALAVEDRA BOSCH, J. (2004). «Les confraries: sociabilitat de laics malgrat Trento». *Manuscrits*, núm. 22, p. 173-175.
- ARIAS DE SAAVEDRA, I.; LÓPEZ-GUADALUPE, M. (1994). «El Expediente General de Cofradías (1769-1784). Propuestas para su estudio». A: MARTÍNEZ, E.; SUÁREZ, V. *Iglesia y Sociedad en el Antiguo Régimen: III Reunión Científica de la Asociación Española de Historia Moderna*. Vol. I. Las Palmas de Gran Canaria: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, p. 31-40.
- (2002). *La represión de la religiosidad popular: Crítica y acción contra las cofradías en la España del siglo XVIII*. Granada: Publicaciones de la Universidad de Granada.

- BARRIO, M. (2008). «Las cofradías de la diócesis de Segovia y el expediente general de 1771». A: VILACOBRA, K. M. (coord.). *Minerva. Liturgia, fiesta y fraternidad en el barroco español. Actas del I Congreso Nacional de Historia de Cofradías Sacramentales* (13, 14 i 15 d'abril de 2007). Sepúlveda (Segòvia): Cofradía del Corpus de Sepúlveda, p. 21-43.
- CORTADE, E. (2000). «Jansenisme». A: CORTS, R.; GALTÉS, J. *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*. Vol. II. Barcelona: Claret.
- DOMÍNGUEZ, A. (2005). *Carlos III y la España de la Ilustración*. Madrid: Alianza.
- GIMÉNEZ, J. (1986). «L'informe Dumeni sobre confraries. Mataró, 1770». *Sessions d'Estudis Mataronins*, núm. III, p. 65-75.
- MANZANO, F. (2007). «La religiosidad popular de los vallisoletanos en el siglo XVIII: El informe sobre las cofradías de la provincia de Valladolid de 1773». *Studia Historica: Historia Moderna* [en línia], núm. 29, p. 387-425. <https://revistas.usal.es/index.php/Studia_Historica/article/view/8238> [Consulta: 18 setembre 2022].
- (2009). «Asociacionismo marinero en Asturias según el expediente general de cofradías, hermandades y gremios (1769-1771)». A: GARCÍA, M. R.; GONZÁLEZ, D. L.; MARTÍNEZ, E. (ed.). *El mar en los siglos modernos*. Tom 2. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. Dirección Xeral de Turismo, p. 609-617.
- MANZANO, F.; ANSÓN, M. C.; GONZÁLEZ, N. (2007). «Las cofradías asturianas a la luz del Expediente General de Cofradías de 1771, aportación a su estudio». A: LLORDÉN, M.; MENÉNDEZ, J. M. (coord.). *Actas del I Congreso de Estudios Asturianos*. Vol. 4. Oviedo: Real Instituto de Estudios Asturianos, p. 13-30.
- MARTÍ, F. (2004). *Carlos III y la política religiosa*. Madrid: Rialp.
- MARTÍN, A. (2006). «Ilustración y religiosidad popular: El expediente de cofradías en la provincia de León (1770-1772)». *Estudios Humanísticos. Historia*, núm. 5, p. 137-158.
- POZO, I. (2012). «Cofradías y Mayordomías de Caravaca según el Expediente General de 1771». *Carthaginesia: Revista de Estudios e Investigación*, vol. 28, núm. 53, p. 151-174.
- PUIGVERT, J. (2001). *Església, territori i sociabilitat (segles XVI-XIX)*. Vic: Eumo.
- ROMERO SAMPER, M. (1988). «El Expediente General de Cofradías del Archivo Histórico Nacional. Regesto documental». *Hispania Sacra*, núm. 40, p. 205-234.